ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ҚЎҚОН МУЛКИДАГИ МАКТАБЛАР ТАРИХИДАН

И.А.АЛИМОВ

В статье освещена история школ города Коканда и пригородных кишлаков Кокандского ханства, показано общее количество школ и число учеников и учителей в каждой школе, наличие вакфного имущества и дохода, помощь школам, не имеющим вакфного дохода со стороны меценатов и родителей учеников, значение школ в воспитании молодежи.

The article stated the facts on the history of school in Kukand town and suburban villages of Kukand khanate, showed total amount of schools, number og pupils., teachers in an every school, vaqf properties and profits, supporting the schools by sponsors and parents of pupils, and significance of schools in bringing up the youth.

Қўқон беклигида, бошқа бекликларда бўлганидек, барча ёш болалар мактабга жалб қилинган. “Илм ўрганиш ҳар бир мўмин мусулмон учун фарздир” ҳадисига амал қилиб, дин пешволари ота-оналардан болаларини мактабда ўқитишни талаб қилганлар, масжидлар қошида мактаблар очиб, ёшларни ўқитганлар, имконияти бор мулкдорларга мактаб очиб болаларни ўқитиш савоб иш дея ташвиқот қилганлар. Халқ орасида эса мусулмон руҳонийларининг обрўси баланд ва таъсири кучли эди. Шу сабабли Қўқон хонлигида, жумладан, Қўқон беклигида мактаб, қорихона, мадрасалар кўп бўлган.

1878 йил февралида Россия империяси Қўқон хонлигини босиб олгач, бу ҳудудда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида мусулмон руҳонийларига қарши зимдан кураш бошлади. Туркистондаги рус маъмурларининг нуқтаи назари бўйича мустамлакачиларга қарши турган асосий кучлардан бири мусулмон руҳонийлари эди. Туркистон генерал-губернатори мусулмон диний ташкилотлари фаолиятини қатъий назорат қилиш чора-тадбирларини кўрган. 1880 йил 14 февралда Туркистон генерал-губернатори К.П.фон Кауфман вилоят ҳарбий губернаторларига, жумладан, Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига ҳам махсус фармойиш юбориб, уезд бошлиқларидан ҳар йили 1 январга қадар Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармасига шаҳар ва уезддаги мусулмон ўқув юртлари – мактаб, қорихона, мадрасалар ҳақида маълумот жўнатишни талаб қилган [1.15-16].

Мазкур топшириққа биноан, Қўқон хонлиги ҳудудидаги мактаблар, қорихоналар, мадрасалар рўйхатга олинган ва бу маълумотлар Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармасига ва нусхаси ахборот учун Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига юборилган. Бу ҳужжатлар юқорида номлари тилга олинган ташкилотлар архив фондларида сақланган. Ушбу ҳужжатларнинг муҳимлиги шундаки, Қўқон хонлиги даврида хонликдаги ўқув юртлари рўйхатга олинмаган. Қўқон хонлари архивида фақат айрим мадрасалар вақф мулкларини хирож ва танобона солиқларидан озод қилиш тўғрисидаги ҳужжатлар сақланиб қолган. Шуни ҳисобга олганда, Фарғона вилояти уезд бошлиқлари тайёрлаган мактаб, қорихона, мадрасалар рўйхатлари Қўқон хонлиги маданиятини, ундаги мактаб, қорихона, мадрасалар ролини ёритишда муҳим манба ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивининг И.19-рақамли Фарғона вилояти бошқармаси архив фондида сақланаётган Қўқон уезди бошлиғининг Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига юборган “Қўқон уездининг мусулмон мактаблари тўғрисида ахборот”ида 1888 йилда уездда мавжуд бўлган мактаб ва мадрасалар ҳақида маълумот берилган. Жадвалда мактабларнинг манзили, ўқитувчи ва ўқувчилар сони, ўқув юртининг вақф мулки миқдори, ундан келадиган даромадлар, ўқув юртига жамоат томонидан берилган ёрдам миқдори, ота-оналарнинг фарзандларини ўқитиш учун тўлаган тўлов ҳақи миқдори ва бошқа зарур изоҳлар келтирилган. Қўқон уезди ўқув юртлари ҳақидаги ахборотда мактаб ва мадрасалар номи, ташкил қилинган йили кўрсатилмаган. Андижон, Наманган, Марғилон ўқув юртлари жадвалида уларнинг номи ва ташкил қилинган йили берилган. Жадвалдаги маълумотларнинг гувоҳлик беришича, Андижон, Наманган, Марғилондаги дастлабки мусулмон ўқув юртлари XVI асрда ташкил бўлган. Шундан келиб чиқилса, Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлардаги мактаб ва мадрасалар ҳам XVI-XIX асрларда бунёд этилган бўлиши мумкин. Аслида, мусулмон мактаб ва мадрасалари Ўрта Осиёга ислом дини кириб келиши билан – VIII асрдан бошлаб пайдо бўла бошлаган. Лекин бу дастлабки ўқув юртлари рус маъмурлари томонидан рўйхатга олинган даврда, яъни XIX асрнинг 80-йилларигача етиб келмай бузилиб кетган бўлиши мумкин.

Шу ўринда “1888 йилда тузилган рўйхатдаги мактаб мадрасаларнинг барчаси Қўқон хонлиги даврида ташкил қилинганми ёки уларнинг ичида хонлик тугатилгандан кейин, 1876-1888 йилларда бунёд этилганлари ҳам борми?” деган савол туғилиши табиий. Юқорида айтилганидек, империя ҳукумати ва унинг Туркистондаги маъмурлари ислом диний ташкилотларига умуман қарши бўлган. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бу даврда мактаб ва мадрасалар ташкил қилинган бўлса ҳам, улар жуда чекланган даражада

бўлган. Демак, жадвалда кўрсатилган мактабларнинг асосий қисми Қўқон хонлиги даврида ташкил қилинган.

Қўқон уезди бошлиғининг ахборотида 1888 йилда Қўқон шаҳри ва уездда 51 мадраса, 260 та мактаб фаолият олиб борганлиги қайд этилган [2.4-27]. Андижон ва Наманган уездлари рўйхатларидаги мактабларнинг асосий қисми, яъни учдан икки қисми XIX аср Қўқон хонлиги даврига тўғри келганлигини ҳисобга олиб, Қўқон уездидаги мактабларнинг ҳам тахминан учдан икки қисми шу даврда ташкил қилинган, учдан бир қисми ундан олдин, тахминан XVI-XVIII асрларда бунёд этилган деб ишонч билан айтиш мумкин. Бу маълумотлардан Қўқон мулки мактаблари тарихини ўрганишда фойдаланса бўлади деб ҳисоблаймиз. Рўйхатда 260 та мактабда 262 нафар ўқитувчи дарс бераётгани, 3096 нафар ўқувчи таълим олаётгани кўрсатилган.

Қўқон шаҳри атрофидаги Бачқир участкасининг Найман волости Али-Мерган қишлоғидаги мактабда 8 нафар бола ўқиган, 2 нафар ўқитувчи уларга навбатма-навбат дарс берган [2.18]. Қўқон шаҳри Марғилон аминлигининг Навбаҳор маҳалласидаги мактабда 21 нафар бола ўқиган, 2 нафар ўқитувчи сабоқ берган. Мактабларда одатда бир нафар домулла дарс берган. Мактабларнинг кўпчилигида ўқувчилар сони 4-5 нафардан 20 нафаргача бўлган. Масалан, Қўқон шаҳри атрофидаги Бачқир участкасининг Қипчоқ волости Қияли, Турк, Тантиқ қишлоқларидаги мактабларда 4 нафардан бола ўқиган. Қум, Тумор қишлоқлари мактабларида 5 нафардан ўқувчи, Шўр, Абдусамат қишлоқлари мактабларида 6 нафардан, Капа қишлоғидаги мактабда 7 нафар, Катта Каламуш қишлоғидаги мактабда 8 нафар, Яшик, Бойвачча қишлоқларидаги мактабларда 10 нафардан бола ўқиган [2.14].

Ултарма волостининг Жўйрак қишлоғидаги мактабда 13 нафар, Оқ Чангал қишлоғидаги мактабда 15 нафар, Хитой, Чангарлик, Хўжа, Бекбачча қишлоқларидаги мактабларда 20 нафардан бола сабоқ олган [2.17]. 21-40 нафар ва ундан ортиқ ўқувчилар ўқиган мактаблар кам бўлган. Улар Қўқон уезди мактаблари ичида фақат 28 тани ташкил қилган. Масалан, Ултарма волостининг Қўштегирмон қишлоғидаги мактабда 30 нафар ўқувчига 1 нафар ўқитувчи дарс берган. Риштон волостининг Риштон қишлоғидаги 2 та мактабда ва Тўда қишлоғидаги мактабда 30 нафардан бола ўқиган, Каптут қишлоғидаги мактабда эса 32 нафар ўқувчи таҳсил олган [2.20].

Исфара волостининг Чилғози, Сур қишлоқлари мактабларида 40 нафардан, Вўруқ, Катта Чорку қишлоқлари мактабларида эса 41 нафардан бола ўқиган ва 1 нафардан ўқитувчи дарс берган [2; 22].

Вақф мулкига эга мактаблар вақф даромадидан фойдаланиб ўз фаолиятини юритган, уларда маҳалла жамоаси, мактаб ўқувчиларининг ота-оналари ёрдамига деярли зарурат бўлмаган. Вақф мулки йўқ мактаблар эса сарф-ҳаражатларни маҳалла жамоасининг моддий ёрдами, эҳсон қилиб берилган маблағлар, ота-оналар болаларини ўқитиш учун тўлаган маблағлар ҳисобига қоплаган. Мактаб жойлашган маҳалла жамоаси уни таъмирлаш, жиҳозлаш ишларига ёрдам қилган. Маҳалла аҳли мактабга кўрсатадиган ёрдамнинг, ота-оналар болаларини ўқитгани учун тўлайдиган меҳнат ҳақининг қатъий меъёри бўлмаган. Ҳар ким имкониятига қараб пул ёки ғалла берган. Масалан, Ултарма волостининг Олчин қишлоғидаги мактаб домулласига болаларини ўқитгани учун ҳар ким топганини берган, Мозор қишлоғидаги мактаб домулласига эса ота-оналар ҳар бир бола учун бир йилда 2 чакса ғалла, Таудак қишлоғидаги мактабга 3 чаксадан, Хитой қишлоғидаги мактабга 1 чаксадан, Чангармек қишлоғидаги мактабга 2 чаксадан, Хўжа қишлоғидаги мактабга 3 чаксадан, Шўр қишлоғидаги мактабга 3 чаксадан ғалла берганлар [2.20].

Қўқон уездининг Сўх волости Равот, Сариканда қишлоқлари мактабларининг вақф мулки бўлмаган, ота-оналарнинг ҳар бири болаларини ўқитгани учун ўқитувчига 4 чаксадан буғдой берган [2.18-19]. Бешариқ волостининг 5 та мактаби, Маҳрам волостининг 7 та мактабининг вақф даромади йўқлиги учун ота-оналар ўқитувчиларга 1-1,5 пуддан буғдой берган [2; 24-25].

Ота-оналар домуллага болаларини ўқитганлиги учун меҳнат ҳақини пул билан ҳам тўлашган. Масалан, Риштон волостининг Бурбалик қишлоғидаги мактаб домулласига ота-оналар ҳар бир ўқувчи учун 1 рублдан, шу қишлоқдаги иккинчи мактабга эса 80 копеекдан, Пандигон, Риштон қишлоқларидаги мактабларга 50 копеекдан, Пандигон, Оқ-Ир қишлоқларидаги мактабларга 60 копеекдан тўлаганлар [2.22-23].

Мактабларга маҳалла аҳли ҳам пул ёки ғалла билан ёрдам қилган. Риштон волостининг Жиганобод, Авазбек қишлоқларидаги мактабларга қишлоқ жамоаси ҳар бирига 20 рублдан, Пандигон қишлоғидаги мактабга 14 рубль, Кашкарял қишлоғидаги мактабга 15 рубль 20 копеек, Якка Қайроғоч қишлоғидаги мактабга 16 рубль ва Дутор қишлоғидаги мактабга 7 чорак ғалла билан ёрдам қилган [2.23]. Ултарма волости Сочкан қишлоғидаги мактабга қишлоқ жамоаси 10 чорак ғалла, Санам, Собиржон қишлоқларидаги мактабларга бир йилда 24 рублдан, Шилдир, Чанкент қишлоқларидаги мактабларга 20 рублдан пул йиғиб берган [2.16-17].

Одатда, масжидлар қошида ҳам мактаблар бўлган. Бу мактабларда кўп ҳолларда болаларга масжид имоми ёки муаззини таълим берган. Улар масжид вақфи даромадидан ҳақ олганлари учун мактабдан ҳақ олмаганлар. Масалан, Янгиқўрғон волостининг Тол, Шейхон, Хонобод, Бардон қишлоқларидаги мактабларда ўқитувчи имом бўлган ва ота-оналардан ҳақ олмасдан болаларни бепул ўқитган [2.21-22].

Диний ташкилотларга – масжид, мадраса, қорихона, хонақоҳ, даҳма, шу жумладан, мактабларга ҳам катта ер эгалари, тадбиркорлар, ўзига тўқ хўжаликлар ихтиёрий равишда эҳсон қилиб пул, ғалла берган. Ислом динида эҳсон қилиш савоб иш ҳисобланган. Қуръони Каримнинг Бақара, Оли Имрон, Нисо ва бошқа сураларида эҳсон, садақа қилган инсон жаннати бўлади деган фикр аниқ айтилган. Қуръонда яна сизлар Аллоҳга эҳсон қилсангиз, у сизларга бир неча

баробар қилиб қайтарур деб кўрсатиб ўтилган [3.2-46]. Шунинг учун диний ташкилотларга эҳсон қилиш ўзбекларда кенг тарқалган. Вақф мулки йўқ мактабларга мол-мулки зиёда бўлган кишилар ўз ихтиёрлари билан бойлигининг бир қисмини эҳсон қилиб берган. Вақф даромади йўқ мактаблар мана шу эҳсон пули ҳисобидан барча ҳаражатларини – ўқитувчига ҳақ тўлаш, мактаб биносини таъмирлашни қоплаган. Жамоанинг мактабга ёрдам беришига, ота-оналарнинг домуллага ҳақ тўлашига зарурат қолмаган. Масалан, Қўқон шаҳри Катағон аминлигининг Сари Ботир, Худайқул Баҳодир, Саидқулбек, Мулла Бошман, Ислом Мирза, Ўтаб Баковул, Азим Қушбеги, Ҳайдарқул Сўфи, Шайтон, Хасабоф бола, Мулла Худоёр, Исфарагузар маҳаллаларидаги, Хўжанд аминлигининг Бешариқ, Уста Бозор, Рисқулбек, Ҳайдарбек, Бойбачча, Бахмалбоф, Бойбўта, Миртасир, Ғозиячлик, Қуртабой, Ханак, Халча қишлоқ, Давран, Парпошабоф маҳаллаларидаги мактабларни жиҳозлаш, таъмирлаш учун ҳаражатлар, домуллага болаларни ўқитганлиги учун ҳақ бериш мактабга эҳсон қилинган вақф мулклари даромади ҳисобидан амалга оширилган [2.16-18].

Аравон волостининг Аравон, Қашқар, Минглар, Барзанчи, Янги, Розияхлик, Чадлик, Пиқарон қишлоқларидаги вақф даромади йўқ мактаблар ҳаражатлари ихтиёрий қилинган эҳсонлар ҳисобидан тўланган: жамоалар ҳам ёрдам кўрсатмаган, ота-оналар ҳам болаларини ўқитгани учун домуллага ҳақ бермаган.

Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу далиллар мактабларни билим, тарбия ўчоғи сифатида ўзбек халқи доимо қўллаб-қувватлаб келганидан гувоҳлик беради. Ҳар бир муслим ва муслима илмли бўлиши шарт деган қоидадан келиб чиқиб, мусулмон руҳонийлари халқ орасида мактаб ва мадрасаларни кучайтириш, уларга кўмак, мадад бериш тўғрисида даъват қилишлари туфайли мулкдорлар, бой-бадавлат инсонлар мактаблар бунёд этдилар, мавжудларига моддий ёрдам бердилар. Мактабларга эҳсон қилиб қўллаб-қувватлаш кенг тус олди. Эҳсон қилиш савоб иш ҳисобланиб, диний эътиқодга кўра, бу иш учун худонинг марҳаматига сазовор бўлинади. Шунинг учун Қўқон хонлигининг Қўқон мулкида, яъни Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда бой-бадавлат инсонлар кўмаги билан мактаблар гуриллаб ўсди. Шаҳарнинг барча маҳаллаларида, ҳар бир қишлоқда биттадан, айрим каттароқ маҳалла, қишлоқларда 4-6 тадан мактаблар фаолият юритган. Мавжуд мактабларнинг учдан бир қисмида вақф мулки бор эди. Вақф мулки йўқ мактаблар саҳоватли бой-бадавлат инсонлар эҳсон қилиб берган маблағлар, маҳалла, қишлоқлар жамоасининг моддий ёрдами ва мактаб ўқувчилари ота-оналарининг болаларини ўқитганлиги учун домуллага берган меҳнат ҳақи ҳисобига ўз фаолиятларини юритган.

Қўқон уезди бошлиғининг ахборотидаги муҳим маълумотлардан бири мактабларнинг вақф мулклари ҳақидаги хабаридир. Ахборотда келтирилган 260 та мактабдан фақат 73 та мактабда вақф мулклари бўлган. Қолган мактабларда вақф мулки бўлмаган. Вақф мулкидан тушган даромад мактабни моддий томондан қўллаб-қувватлаб, ўқув-тарбиявий, хўжалик ишларини яхшилашга имкон берган. Шуни ҳисобга олиб, архивда сақланаётган ахборотдан Қўқон уездидаги вақф мулки мавжуд мактабларни ажратиб, уларнинг алоҳида рўйхатини туздик. Бу рўйхатни қуйида келтирамиз ва таҳлил қиламиз.

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, шаҳар ва қишлоқ мактабларининг вақф мулклари мадрасаларникига нисбатан жуда кам бўлган. Одатда, бир-ўн таноб ер вақф қилинган. Айрим ҳоллардагина бир неча ўн таноб ер вақф қилиб берилган. Бунинг сабаби маълум. Мадрасанинг сарф-ҳаражатлари кўп, мактабларники кам бўлган. Мактабларга хилма-хил даромад келтирадиган мулкларни шаҳар ва қишлоқ мулкдорлари вақф қилиб берган. Асосан, экин экиладиган, суғориладиган ерлар вақф қилинган. Шу билан бирга, шоли экиладиган майдонлар, боғлар, савдо-саноат корхоналаридан карвонсарой, бозор, дўкон, ҳаммомлар, ҳатто тилла ва рубль пуллар ҳам мактабларга вақф этиб таъсис қилинган.

Кўпчилик мактабларнинг вақф мулки суғориладиган экин ерларидан иборат бўлган. Бу ерлар деҳқонларга ижарага берилган. Ижара ҳақи, одатда, етиштирилган ҳосилнинг бешдан икки қисмини ташкил этган. Деҳқон мактабга ижара ҳақини, асосан, етиштирган маҳсулотидан берган. Масалан, шаҳар четидаги Найман волостининг Найман қишлоғидаги мактабнинг 3 таноб вақф ери бўлган. Мактаб бу вақф мулкидан етти чорак шоли даромад қилган. Шу волостнинг Жау қишлоғидаги мактаб 4 таноб вақф еридан 15 рубль 20 копеек даромад қилган. Қўнғирот Поён қишлоғидаги мактаб 3 таноб вақф еридан 20 пуд ғалла даромад қилган. Қўнғирот Мана қишлоғидаги мактаб 4 таноб еридан 25 пуд ғалла даромад қилган, Қўнғирот Чумбағнип қишлоғидаги мактаб 3 таноб вақф еридан 25 пуд ғаллла даромад олган, Али Мерган қишлоғидаги мактаб 4 таноб вақф еридан 25 пуд ғалла ва 15 рубль 20 копеек даромад олган, Оққўрғон қишлоғидаги 4 та мактаб 20 таноб еридан 145 пуд ғалла даромад қилган [2.18-19]. Айрим мактабларнинг вақф мулки нисбатан катта бўлган. Масалан, шаҳарнинг Конибодом участкаси Жанжал волостининг Таул қишлоғидаги мактабда 9 ўқувчига бир нафар домулла дарс берган. Мактабнинг 70 таноб вақф ери бўлган. Мактаб вақф мулкидан ҳар йили ўртача 100 рубль даромад олган [2.24-25].

Шаҳарнинг Бачқир участкаси Сўх волостининг Юқори Қўрғон маҳалласидаги мактабнинг ҳам нисбатан катта вақф мулки бўлган. Мактабга шаҳардаги тадбиркорлардан бири 20 таноб ер ва Сўх бозорини вақф қилиб берган. Вақф мулкидан 10 чорак ғалла ва 30 рубль пул даромад қилинган. Мактабда 26 нафар ўқувчига бир нафар домулла дарс берган.

Қўқон шаҳрининг Қатағон аминлиги Бешариқ маҳалласидаги мактабнинг вақф мулки карвонсаройдан иборат бўлган. Бу вақф мулки ижарага берилиб, йилда 57 рубль даромад қилинган. Бу мактаб Қатағон аминлигидаги барча

Жадвал №1

XIX аср ва ундан олдинги даврда Қўқон хонлигида вақф мулклари бор мактаблар рўйхати

№	Мактаб қайси уезд, шаҳар, қишлоқда бўлган	Мактаблар сони	Ўқитувчи сони	Ўқувчи сони	Мактабнинг вақф мулки миқдори	Вақф мулкидан тушган даромад
1	Қўқон шаҳри, Қатағон аминлиги, Исфара-гузар маҳалласи	1	1	15	400 таноб ер	38 рубль.
2	Қўқон шаҳри, Қатағон аминлиги, Бешариқ маҳалласи	1	1	30	1 та савдо саройи	57 р.
3	Шаҳар атрофи участкаси, Қайнар воло-сти, Қайнар қишлоғи	1	1	10	2 таноб ер	2 р. 80 копеек
4	Шу волость, Қумбости қишлоғи	1	1	10	Шоли экин майдони	6 р. 40 к.
5	Шу волость, Илёс қишлоғи	1	1	10	Шоли экин майдо-ни	3 р. 20 к.
6	Ганжиравон волости, Катта Ганжиравон қишлоғи	1	1	11	2,5 таноб шоли экин майдони	8 р.
7	Шу волость, Тулабой қишлоғи	1	1	9	30 тилла ўстириш учун берилади	22 р. 80 к.
8	Бачқир участкаси, Сўх волости, Тул қишлоғи	1	1	10	3 таноб ер	Маълум эмас
9	Шу волость, Разнау қишлоғи	1	1	13	4 таноб ер	Маълум эмас
10	Шу волость, Хушгар қишлоғи	1	1	22	8 таноб ер	30 р. 40 к.
11	Шу волость, Қизилқия қишлоғи	1	1	10	19 таноб ер	15 чорак ғалла
12	Шу волость, Юқори Қўрғон қишлоғи қишлоғи	1	1	26	20 таноб ер, Сўҳдаги бозор	10 чорак ғалла ва 30 р.
13	Найман волости, Найман қишлоғи	1	1	20	3 таноб ер	7 чорак гуруч
14	Шу волость, Жау қишлоғи	1	1	8	4таноб ер	15р. 20 к.
15	Шу волость, Қўнғирот Поён қишлоғи	1	1	7	3 таноб ер	20 пуд ғалла
16	Шу волость, Қўнғирот Мана қишлоғи	1	1	7	4 таноб ер	35 пуд ғалла
17	Шу волость Қўнғирот Чумбағнип қишлоғи	1	1	6	3 таноб ер	25 пуд ғалла
18	Шу волость Али Мерган қишлоғи	1	2	8	4 таноб ер	25 пуд ғалла, 15р. 20 к.
19	Шу волость, Оққўрғон қишлоғи	4	4	36	4 таноб ер	145 пуд ғалла
20	Шу волость, Тепақўрғон қишлоғи	2	2	35	8 таноб ер	26 пуд ғалла
21	Шу волость, Қанғли қишлоғи	2	2	15	8 таноб ер	40 пуд ғалла
22	Шу волость, Машат қишлоғи	1	1	28	1таноб ер	10 пуд ғалла
23	Шу волость, Нон емас қишлоғи	1	1	20	2таноб ер	20 пуд ғалла
24	Шу волость, Кугучай қишлоғи	1	1	10	4 таноб ер	26 пуд ғалла
25	Шу волость, Пртак қишлоғи	2	2	30	10 таноб ер	50 пуд гуруч, 25 пуд ғалла
26	Шу волость, Усмонбек қишлоғи	1	1	5	6 таноб ер	40 пуд ғалла
27	Шу волость, Чўзма қишлоғи	1	1	10	3таноб ер	11р. 40 к.
28	Шу волость Пртак-Бобошбек қишлоғи	2	2	20	3таноб ер	19р.
29	Шу волость, Бубайда қишлоғи	2	2	20	Доимий ҳадя қилувчиси бор, 8таноб ер	8 р. Маълум эмас
30	Ултарма волости, Қўштегирмон қишлоғи	1	1	30	12таноб ер	Маълум эмас
31	Шу волость, Ўрта қишлоғи	1	1	20	2 та дўкон	Маълум эмас
32	Шу волость, Жуйрак қишлоғи	1	1	13	4 таноб ер	Маълум эмас
33	Шу волость, Қоғот қишлоғи	1	1	20	2 таноб ер	Маълум эмас
34	Шу волость, Оқ чангал қишлоғи	1	1	15	5 таноб ер	Маълум эмас
35	Шу волость, Бекбачча қишлоғи	1	1	20	4 таноб ер	Маълум эмас
36	Задиан волости, Қашқар қишлоғи	1	1	10	Қорихона даромадидан	19 р.

37	Шу волость, Амиробод қишлоғи	1	1	10	Қорихона даромадидан	38 р.
38	Шу волость, Задиан қишлоғи	1	1	25	Ер майдони	15р. 20 к.
39	Шу волость, Задиан қишлоғи	1	1	15	Ер майдони	11р. 40 к.
40	Шу волость, Бешкапа қишлоғи	1	1	20	Ер майдони	9р. 50 к.
41	Янгиқўрғон волости, Янгиқўрғон қишлоғи	1	1	10	1 таноб ер 4 та дўкон	21р. 80 к.
42	Шу волость, Янгиқўрғон қишлоғи	1	1	15	5 таноб ер	Маълум эмас
43	Шу волость, Янгиқўрғон қишлоғи	1	1	20	5 таноб ер	Маълум эмас
44	Шу волость, Янгиқўрғон қишлоғи	1	1	15	4 таноб ер	Маълум эмас
45	Шу волость, Камар қишлоғи	1	1	16	Масжид вақфидан фойдаланади	22 р 80 к
46	Шу волость, Шўр қишлоғи	1	1	20	2таноб ер	Маълум эмас
47	Шу волость, Бекобод қишлоғи	1	1	26	5таноб ер	Маълум эмас
48	Шу волость, Бачқир қишлоғи	1	1	28	8таноб ер ва 20 тилла пул	Маълум эмас
49	Шу волость, Оқтепа қишлоғи	1	1	15	2таноб ер	Маълум эмас
50	Риштон волости, Пандигон қишлоғи	1	1	22	8таноб ер	Маълум эмас
51	Шу волость, Пандигон қишлоғи	1	1	12	6таноб ер	Маълум эмас
52	Шу волость, Пандигон қишлоғи	1	1	18	4таноб ер	Маълум эмас
53	Шу волость, Риштон қишлоғи	1	1	18	Ўқитувчи дахма даромадидан фойдаланади	
54	Шу волость, Риштон қишлоғи	1	1	30	5 таноб ер	Маълум эмас
55	Шу волость, Риштон қишлоғи	1	1	15	1 таноб ер	Маълум эмас
56	Кенагас волости, Катта Кенагас қишлоғи	1	1	30	5 таноб ер	5 чорак ғалла
57	Шу волость, Катта Кенагас қишлоғи	1	1	20	4 таноб ер	4 чорак ғала
58	Шу волость, Катта Кенагас қишлоғи	1	1	18	3 таноб ер	3 чорак ғалла
59	Шу волость, Кичик Кенагас қишлоғи	1	1	10	2 таноб ер	3 чорак ғалла
60	Шу волость, Чўлпок Қоракум қишлоғи	1	1	10	6 таноб ер	6 чорак ғалла
61	Шу волость, Кичик Қўштепа қишлоғи	1	1	10	1 таноб ер	3 чорак ғалла
62	Шу волость, Янги қишлоғи	1	1	12	1 таноб ер	2 чорак ғалла
63	Шу волость, Алмурод қишлоғи	1	1	12	2 таноб ер	4 чорак ғалла
64	Шу волость, Хўжажонхўжа қишлоғи	1	1	20	3 таноб ер	7 чорак ғалла
65	Шу волость, Кўрбоши Қашқар қишлоғи	1	1	20	4 таноб ер	4 чорак ғалла
66	Шу волость, Бердаки Қашқар қишлоғи	1	1	12	2 таноб ер	3 чорак ғалла
67	Конибодом участкаси, Қудаш волости, Қудаш қишлоғи	1	1	6	4 таноб ер	12 р
68	Жанжал волости, Таул қишлоғи	1	1	9	70 таноб ер	100 р
69	Конибодом волости, Конибодом қишлоғи, Қўйқазили маҳалласи	1	1	20	10 таноб ер ва 2 та дўкон	38 р
70	Конибодом волости Конибодом қишлоғи Қўйқазили маҳалласи	1	1	40	711 рубль пул, 6 таноб ер	108 р
71	Конибодом волости Конибодом қишлоғи Лўладон маҳалласи	1	1	30	3 ¼ таноб боғ 228 рубл вақф пули бор.	38 р
72	Исфара волости, Кулкан қишлоғи	1	1	30	130 рубл вақф пули бор	24 р
73	Шу волость, Ворух вишлоғи	1	1	41	3 таноб ер вақф боғи	19 р

вақф мулки бор мактаблар орасида энг кўп даромад олган мактабдир [2.11-12].

Қўқон уездининг Конибодом волости Конибодом қишлоғининг Қўйқазили маҳалласидаги мактаб нисбатан катта бўлган, унда 40 нафар ўқувчи ўқиган, уларга бир нафар домулла дарс берган. Бу мактабнинг бошқа мактабларга нисбатан вақф мулки катта бўлган. Мактабнинг 6 таноб ери, 3 таноб боғи ва 711 рубль вақф пули бўлган. Бу вақф мулкларидан 1888 йилда 106 рубль даромад қилган. Бу даромаддан 20 рубль мактабни таъмирлашга, 36 рубль ўқувчиларга бўлиб берилган [2.25-26].

Шаҳар атрофидаги Ганжиравон волостининг Ганжиравон қишлоғидаги кичкина бир мактабда 11 нафар ўқувчи ўқиган ва бир нафар домулла дарс берган. Мактаб қурилиб ишга тушганда, уни қурган тадбиркор 2,5 таноб шоли экиладиган майдонни вақф қилиб берган. Вақф мулкидан ҳар йили ўртача 8 рубль даромад қилинган ва мактаб ҳаражатлари учун сарфланган [2. 15-16].

Мактабларга вақф мулки қилиб дўконлар ҳам васият қилинган. Шаҳар атрофидаги Ултарма волостининг Ўрта қишлоғидаги мактабнинг 2 та вақф дўкони бўлган. Дўконлар яхши даромад келтирган. Дўконлар ижарага берилган. Вақф мулкидан тушган даромад мактаб эҳтиёжи учун сарфланган [2.20-21].

Мактаб, мадрасаларга тилла пул вақф қилиш ҳам урф бўлган. Янгиқўрғон волостининг Бачқир қишлоғида 2 та мактаб бўлган. Бу иккала мактабда 28 нафар ўқувчи ўқиган, уларни 2 нафар домулла ўқитган. Иккала мактабнинг 8 таноб ери ва 20 тилла пули бўлган. Ер вақфкор деҳқонларга ижарага берилган, пулни ўстириш мақсадида процент ҳисобида фойда олиш шарти билан тадбиркорларга қарзга берилган. Ер ва тилладан келган даромад ўқитувчини маош билан таъминлаш ва мактаб биносини таъмирлашга ишлатилган [2.21-22].

Шаҳар четидаги Ганжиравон волости Тулабой қишлоғидаги мактабда 9 нафар ўқувчи ўқиган. Бир нафар домулла дарс берган. Мактаб қурилгандан сўнг қишлоқ тадбиркорларидан бири 30 тилла эҳсон қилган. Мактаб тиллани кўпайтириб фойдаланиш учун тадбиркорларга қарзга берган. Ҳар йили ўртача 22 рубль даромад қилган ва мактаб ҳаражатлари учун ишлатган [2.15-16].

Юқорида келтирилган Қўқон уезди бошлиғи ҳужжатидаги далиллардан маълум бўладики, Қўқон хонлигининг Қўқон беклиги мактабларида ўқув, тарбия ишларини яхши йўлга қўйишда вақф мулки ва даромадининг ўрни катта бўлган. Вақф даромади мактабнинг моддий базаси ҳисобланган. Вақф мулки бор мактабларда мактаб ўқитувчисининг маоши, мактаб биносини таъмирлаш ишлари вақф даромади ҳисобидан амалга оширилган.

Мактабларда ўқитувчига болаларни ўқитгани учун ҳақ тўлаш тартиби ҳар хил бўлган. Мактаб ўқитувчисига ҳақ тўлашнинг қатъий белгиланган меъёри бўлмаган. Ўқитувчи маошсиз ҳам қолмаган. Масжид қошидаги мактабларда имом масжид вақфи даромадидан ҳақ олиб, болаларни бепул ўқитган. Ўқитувчига ота-оналар имконият даражасида ғалла, пул совға қилган. Вақф даромадидан, маҳалла жамоаси, тадбиркорлар эҳсонидан мактаб ўқитувчисига маош берилган.

Мактабларнинг моддий томондан қўллаб-қувватланиши натижасида ўқув ишлари, болаларга билим ва тарбия бериш яхши йўлга қўйилган эди. Хонликнинг барча ёшлари мактабда чуқур билим олиши, ёппасига саводхон бўлиши, уларнинг бир қисми мадрасаларда ўқиб, диний ва дунёвий илм асосларини эгаллаши Қўқон хонлиги маданий ҳаётининг юксалишига катта имконият яратган ва муҳим ҳисса қўшган.

Мактаблар Қўқон хонлиги аҳолисининг маънавий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Уларда ёшларнинг саводини чиқариш билан бирга маънавий-ахлоқий тарбиясига ҳам катта эътибор қаратилган. Мактабларнинг ўқув дастури буни яққол акс этиради.

Мактабда ўқиш даставвал “Калима-и-шаҳодат”ни ёд олишдан бошланган. Сўнг араб алифбосини ёд олишга ўтилган. Мактабларда ўқиладиган дастлабки китоб “Ҳафтияк” бўлган. “Хафтияк” Қуръони Каримнинг еттидан бир қисми деган маънони билдирган. Шундан кейин форс тилида ёзилган “Чор китоб”ни ўқиш бошланган. Китоблар ёдлаб ўқилган. Бу китоблар ўқувчиларни ислом дини асослари билан таништирган. “Хафтияк”, “Чор китоб” ўқиб ўзлаштирилгандан сўнг ўқувчиларга ёзиш ўргатилган. Дастлаб алоҳида арабча ҳарфларни ёзишни, кейинча сўзлар, гапларни ёзиш ўргатилган.

Ўқувчиларга бадиий асарларни ўқиш ҳам ўргатилган. Улар Сўфи Оллоёр, Хўжа Хофиз, Фузулий, Навоий, Бедил каби классик адабиёт арбоблари асарларини ўқиганлар. Сўфи Оллоёрнинг “Сабот ул-ожизин” асарида ўқувчиларга ўзгалар кўнглини оғритмаслик, мол-давлатга ружу қўймаслик, такаббур ва зўравон бўлмаслик каби одоб-аҳлоқ қоидалари тушунтирилган. Бедил асарларида камтарлик, саҳийлик, тўғрилик, меҳнатсеварлик каби яхши фазилатлар тарғиб этилган ва ёмон хулқлар қораланган. Яна мактабларда Саъдий Шерозийнинг “Раҳимо” китоби, Қори Низомиддин ибн Мулла Ҳусайннинг “Илми аҳлоқ” асари дарслик сифатида ўқитилган. Бу китобларда инсондаги барча яхши ва ёмон хулқлар кўрсатилиб, яхши хулқларга амал қилишга, ёмонларидан қайтишга даъват этилади. Муаллимлар ўқувчиларга одоб-ахлоқ нормаларини тушунтирган, катталарни ҳурмат, кичикларни иззат қилиш, ёши улуғлар билан учрашганда салом бериш, ота-оналарга уй ишларида ёрдам бериш зарурлигини ўргатган.

Мактабларнинг ўқув дастурига киритилган дарсликларнинг асосий қисми ислом дини асосларини ўргатишга ва аҳлоқий тарбия беришга қаратилган китоблар бўлган. Мусулмон мактаблари ёшларни юксак маънавиятли, тарбияли, одоб-ахлоқли инсонлар қилиб етиштирган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 12206-иш.
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 12554-иш.
3. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси .- Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001.

Андижон давлат университети,
2011 йил 20 мартда қабул қилинган